

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KOSMONİMLƏRİN LEKSİK VƏ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ (RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: Sədaqət Heydər qızı Rəsulova

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan–2025

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Rus və Şərq dilləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

Rəsmi
opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Təranə İmamverdi qızı Hacıyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səbinə Əli qızı Süleymanova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gülşən Akif qızı Məhərrəmovə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 2.39/1 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri: AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri
doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın
sədri: Filologiya elmləri doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Tədqiqatın aktuallığı rus və Azərbaycan dillərində indiyədək leksik və semantik təhlilə cəlb edilməmiş müxtəlif kosmonimlərin semantik məkanının, milli özünə-məxsusluğunun aşkar edilməsinin zəruriliyindən irəli gəlir. Müxtəlif-sistemli dillərin tədqiq edilən elementlərinin geniş təhlili linqvistik tədqiqatın əsas və məhsuldar yollarından biridir. Dil işarələrinin öyrənilməsi həm rus dili ilə Azərbaycan dili arasında, həm də ayrı-ayrılıqda pragmatik və semantik əlaqələri müəyyən etməyə, habelə onları birləşdirən sistem haqqında məlumat verməyə imkan yaradır. Bir dil quruluşu daxilində sistem əlaqəsini təyin edən xüsusiyyətlər, müxtəlif-sistemli dillərdə müşahidə edilə bilən bərabərlik və fərqlilik əlaqələrini ortaya qoyur. Semantik vasitələrin və leksik kateqoriyalar qrupunun məcmusu – Azərbaycan və rus dillərində - həm ümumi, həm də diferensial dil xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Rus və Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər müxtəlif aspektlərdə aparılan tədqiqatların obyektı olmuşdur. Kosmonimlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlara nümunə olaraq A.N.Bağırovun “Kosmonimlərin yaranma yolları və tətbiqi-linqvistik xüsusiyyətləri”, S.A.Məhərrəmovanın “Termin formalaşmasında kosmonimlər (rus dilinə əsaslanaraq)”, İ.B. Maslovanın “Onomastik vahidlər kimi kosmonimlər və astronomilər (türk folkloru materialına əsaslanaraq)”, D.Svyatskinin “Qədim Rusiyanın astronomiyası” əsərlərini göstərə bilərik.

Lakin rus və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında kosmonimlər hələ də hərtərəfli tədqiqat obyektı olmamışdır. Bu mənada, təqdim olunan dissertasiya həmin boşluğu müəyyən qədər aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ətrafdakı reallığın nominasiyasının universal və unikal obyektləri olan rus və Azərbaycan dillərindəki kosmonimlərdir. **Tədqiqatın**

predmeti rus və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında “Kosmonim” leksik-semantik sahəsinin verballaşmanın leksik, frazeoloji və kontekstual vasitələridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi səma cisimlərinin adlarının kompleks şəkildə təsvir edilməsi və onların göstərilən dillərdə təmsil olunma xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı **vəzifələr qoyulmuşdur:**

- “Kosmonim” leksik-semantik sahəsinin leksik xüsusiyyətlərini səciyyələndirmək;
- nəzərdən keçirilən dillərdə səma cisimlərini təmsil edən frazeoloji vahidləri tematik siniflərə və qruplara görə təsnif etmək;
- bu dillərin materialları əsasında onomastik məkanda kosmonimlərin representasiyasının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən etmək;
- müvafiq lingvistik paremioloji materialları müəyyən etmək və sistemləşdirmək;
- müqayisə edilən dillərdə tərkibində “kosmonim” komponenti olan terminləri və terminoloji birləşmələrin bir qrupunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat materialı Azərbaycan və rus dillərinin izahlı, frazeoloji, paremioloji, ensiklopedik, onomastik, tərcümə və terminoloji lüğətlərinin məlumatlarıdır. Nümunələrin ümumi sayı Azərbaycan dilində 373, rus dilində isə 282 dil vahididir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat prosesində aşağıdakı metod və üsullar tətbiq edilmişdir:

1. İstiqamətli seçmə üsulu. Azərbaycan və rus dillərinin lingvistik korpusları əsasında material axtararkən, habelə izahlı lüğətlərdən leksik material seçərkən bu üsuldən istifadə olunmuşdur.
2. Tədqiq olunan konseptin nüvəsini və periferiyasını müəyyənləşdirmək üçün onun semantik sahələrini müqayisə edərəkən istifadə olunan təsviri metod və leksik-semantik təhlil (hər üç fəsildə).
3. “Kosmonimlər” leksik-semantik sahəsini obyektivləşdirən leksik vahidlərin fəaliyyətinin ən obyektiv təsvirini təqdim etməyə imkan verən korpus təhlili metodu.

4. Rus və Azərbaycan dünya dil mənzərələrinin milli-mədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün istifadə olunan müqayisəli metod;

5. Paremioloji və frazeoloji təhlil (üçüncü fəsildə).

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- “Kosmonim” leksik-semantik sahəsi istənilən dil mədəniyyətində əsas konseptdir və müxtəlif sistemli dillərin – Azərbaycan və rus dillərinin materialı üçün çox əhəmiyyətli olan mürəkkəb çoxqatlı törəmələri təmsil edir, çünki kosmonimlər milli səciyyə daşıyır və mentalitet və dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirir.

- Rus dili məkanında müxtəlif elm sahələrinin termin və terminoloji birləşmələrində kosmonimlərin özünəməxsusluğu daha yüksək nominativ sıxlığa malik olduğu halda, Azərbaycan dilində daha aşağıdır.

- Rus və Azərbaycan dillərində "Kosmonim" leksik-semantik sahəsi onimlər əsasında dünyanın dil və konseptual mənzərələrindəki fərqləri təqdim edir, müxtəlif dil mədəniyyətlərində eyni anlayışların və hadisələrin qiymətləndirilməsində spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir. Kosmonimlər Azərbaycan dilinin onomastikasında çox geniş şəkildə təmsil olunur. Rus dilində onlar tək hallarda və yalnız soyadlarda təqdim olunur.

- Azərbaycan və rus dillərində dilin frazeoloji vahidlərinin və paremioloji fondunun, o cümlədən “Kosmonimlər” leksik-semantik sahəsinə malik sabit komponentlərin tədqiqi kosmonimlərin bəşər tarixi boyu insanların dünyagörüşünə, adət-ənənələrinə, məişətinə, eləcə də öyrənilən dil mədəniyyətlərinin milli xüsusiyyətlərinə təsir göstərdiyini müəyyən etməyə imkan verir.

- Rus dialekt frazeologiyasında dominant korrelyasiya qrupu *Günəş* lekseması olan qrupdur. Bu frazeoloji vahidlərin istifadəsinin tezliyi, slavyan mifologiyasında və xalq inanclarında günəşin bir tərəfdən işığın ortasında yerləşən, hər şeyi işıqlandıran bir səma cismi və ibadət obyektinə kimi, digər tərəfdən, Tanrı kimi, Günəş Kralı kimi izah edilə bilər.

- "Kosmonim" leksik-semantik sahəsi həm Azərbaycan, həm də rus dili məkanında sabit bir fenomendir, çünki tədqiq olunan dillərdəki bütün göy cisimləri müsbət mənaya malikdir və fərd tərəfindən dəyərli və vacib bir şey kimi qəbul edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi iki qohum olmayan dillərin - Azərbaycan və rus dillərinin materialı əsasında göy cisimlərinin adlarının sistemləşdirilməsi və təhlilindədir. Tədqiqatın yeniliyi ilə əlaqədar aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1. İlk dəfə olaraq paremiyalar, frazeologizmlər, terminlər və xüsusi adların tərkibində Azərbaycan və rus dilləri əsasında kosmonimlərin tədqiqində hərtərəfli təhlil aparılır.

2. "Kosmonim" leksik-semantik sahəsinin hərtərəfli öyrənilməsi zamanı rus dili ilə müqayisədə Azərbaycan dilinin yeni faktiki materialı müəyyən edilmişdir.

3. Frazeoloji vahidlər və onimlər öyrənilərkən hər iki dildə linqvistik formaların fərqliliyi və qeyri-bərabər nisbəti aşkar edilmişdir.

İlk dəfə olaraq Azərbaycan və rus dillərində "Kosmonimlər" leksik-semantik qrupunun dəyər, anlayış və məcazi komponentləri müəyyən edilmiş, müxtəlif sistemli dillərdə və dil mədəniyyətlərində tədqiq olunan anlayışın semantikasının milli səciyyəvi və universal komponentləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri təkcə linqvistikanın özündə deyil, həm də linqvomədəni aspektlərdə nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Onlar təhlil olunan vahidlərin paradiqmatikası və sintaqmatikası, rus və Azərbaycan dillərində danışanların ətraf aləmin intellektual və assosiativ qavrayışı və mənimsənilməsi haqqında yeni məlumatlar verir. Tədqiqat materialı dünya dil mənzərələrinin milli və mədəni xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün makrosahələrin fraqmentləri kimi istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın materialları və nəticələri ali məktəblərdə Azərbaycan və rus dillərinin semasiologiyası, frazeologiyası, leksikologiyası üzrə mühazirə kursları zamanı, həmçinin dilçilik və leksikada semantik proseslər üzrə xüsusi kurslarının hazırlanması prosesində istifadə oluna bilər. Rus dilinin xarici dil kimi tədrisi təcrübəsində bu materialdan tələbələrin lüğət ehtiyatının genişləndirməsi işində, eləcə də xarici dildə dil oyunu bacarıqlarının formalaşdırılması üçün istifadə edilə bilər.

Aprobasiya və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin elmi jurnallarda dərc olunmuş məqalələrində, həmçinin beynəlxalq və respublika miqyaslı konfranslarda etdiyi məruzələrdə öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri universitetlərarası elmi məqalələr toplusunun və elmi jurnalların nəşrlərində çap olunmuşdur. O cümlədən, 7 məqalə Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Rus və Şərq dilləri” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 10 səhifə (14 625 işarə), I fəsil – 29 səhifə (52 895 işarə), II fəsil – 37 səhifə (64 565 işarə), III fəsil – 41 səhifə (78 309 işarə), nəticə – 9 səhifə (8 894 işarə), istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 11 səhifə (20 128) işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 241 543 işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsindən bəhs edilir, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, mənbələri diqqətə çəkilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti əsaslandırılır, dissertasiyanın aprobeiasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

“Rus və Azərbaycan dillərində “kosmonim” makrosahəsi termin yaradıcılığında” adlı birinci fəsil üç paraqrafdan ibarətdir. **“Rus və Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər probleminin tədqiqi”** başlıqlı birinci paraqrafda kosmonimlərin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş elmi əsərlərin icmalı verilir, eyni zamanda linqvistik nominasiyanın və elmi təsvirin nadir obyektləri olan kosmonimlərin tarixinə ekskurslar edilir.

Kosmonimlər bütün türk xalqlarının həyatında mühüm rol oynamışdır. Türk xalqlarının köçəri həyat tərzı kosmik obyektlərin əhəmiyyətini gündəmə gətirmiş, qədim türklər gözlənilən havanı, yaxud vaxtı dəqiq müəyyənləşdirmək üçün kosmonimlərin əlaqəmətlərindən faydalanmışlar. Göy cisimlərinin türk dillərində ilahiləşdirilməsi dildə qanadlı sözlər, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və kəlamlar şəklində əks olunmuşdur.

İnsanı əhatə edən ətraf gerçəklikdə hər şey bir-biri ilə əlaqəlidir. Təbiətşünaslıq və filoloji biliklər arasında özünü linqvistik təsnifat yolu ilə göstərən bir qarşılıqlı əlaqə var, o, müxtəlif kosmonimlərin öyrənilməsində aydın görünür. Belə ki, astronomik ensiklopedik lüğətlər səma cisimlərinin diametri, kütləsi, sıxlığı, öz oxu ətrafında fırlanma dövrü, hərərəti və bu kimi digər xüsusiyyətləri, təbiətşünaslıq biliklərinin hissələri olan təbiətşünaslıq faktları haqqında məlumat verirsə, dilçilik müəyyən bir dildə kosmonimlərin təbiətini, səciyyələrini, funksiyalarını, leksik və

semantik xüsusiyyətlərini açıqlamaq, təsnifatlarını tərtib etməklə məşğuldur.

Linqvistik nominasiyanın və elmi təsvirin unikal obyektləri olan kosmonimlər bir sıra təbiət və dilçilik elmlərində termin kimi çıxış edir. Kosmonimlərdən Günəş dünyanın bir çox xalqlarının tarixi və mədəniyyətində ibadət obyekti, ali və ən güclü tanrı, təqlid üçün etalon, ən yüksək ədalət və lütfün təcəssümü kimi tanınır.

Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər əsasən onların linqvistik-üslubi xüsusiyyətləri¹, kosmonimlərin özünəməxsusluqları, onların yaranma yolları və bədii-üslubi imkanlarının formalaşması² müasir Azərbaycan ədəbi dilində kosmonimlərin işlənməsi³, Azərbaycan aşıq poeziyasında kosmonimlərin tədqiqi⁴ baxımından nəzərdən keçirilir.

I fəslin “Rus və Azərbaycan dillərində “Луна // Ay” kosmonimi ilə termin yaradıcılığının əsas yolları” adlı ikinci paraqrafında kosmonimlərin aşağıdakı yaranma yolları sistemləşdirilərək təhlil edilmişdir:

Rus dilində:

1. *Leksik şəkilçi vasitəsilə:* Лунник/Лунария - а) “*xaççiçəklilər fəsiləsi*”⁵. “Лунник” – “Ay” termininə mənsubiyyət bildirən -ik (latın dilində -itis) şəkilçisi əlavə olunmaqla əmələ gəlir. Bitki öz adını

¹ Mustafayeva, Q. Onomastik vahidlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri / Q.Mustafayeva. – Bakı: Nurlan, – 2001. – 179 s.

² Bağirov, A.N. Kosmonimlərin yaranma yolları və bəzi linqvistik xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, – 2013. № 1, – s. 112-118.

³ Qurbanov, A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 504 s.

⁴ Mirzəyev, H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz / H.Mirzəyev. – Bakı: ADPU, – 1997. – 351 s.

⁵ Ефремова, Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка: [в 3-х томах] / Т. Ефремов. – Москва: АСТ, Астрель, Харвест, – 2006. – том II. – 1168 с.: [электронный ресурс] / <https://www.efremova.info/>

bütöv aya bənzər qeyri-adi meyvə formasına görə alıb; b) “kosmik uçuş aparatı”.

2. *Mürəkkəb söz: Луносемянник* – “Çoxillik qıvrım gövdəli ikiye otlar”. “Луносемянник” termini söz köklərinin (Луна – Ay, семяник – toxum) birləşdirilməsi yolu ilə yaradılmışdır. Bitki adını nisbətən böyük, aypara şəkilli toxumlardan alıb; *Луна-рыба* – “qayadışlı balıqlar ailəsinə mənsub isti dənizlərdə yaşayan qısa kürəşəkilli gövdəyə malik balıqdır”.

3. *Sintaktik yol*: termin yaradıcılığının əlverişli üsullarından biridir. 8 tematik yarımqrup ayırmışıq: a) kosmik terminologiya: *лунный вездеход, лунный материк*; b) numizmatik terminologiya: ay təqvim; c) zooloji terminologiya: ay böcəyi (bir növ peyin böcəyi); ay işığı guramı (balıq); ay dişi (balıq); ay dabanbalığı; d) coğrafi terminologiya: ay mənzərəsi, ay axını və s.

“Ay” leksemi termin yaradıcılığında semantik üsulla öz mənasını dəyişərək jarqon leksikasında istifadə olunur: 1. cinayət axtarışının əməkdaşı; 2. elektrolampa.

Azərbaycan dilində “Ay” komponentinə morfoloji üsulla söz köklərinin birləşdirilməsi ilə yaranan 3 termin müəyyən edilmişdir: *ay-balıq, ay-ıldız, ay-ulduz*.

I fəslin “Солнце, звезда // Günəş, gün, ulduz” kosmonimləri ilə rus və Azərbaycan dillərində termin formalaşmasının əsas metodları” adlı üçüncü paraqrafında verilmiş kosmonimlərin əmələ gəlməsi üsulları sistemləşdirilmiş və təhlil edilmişdir:

Rus dilində: 1. “Günəş/ulduz” komponenti ilə terminlərin formalaşmasının morfoloji üsulları arasında affiksəl yaranma üsulunu xüsusi qeyd etmək lazımdır: *Solnechnik* – “I. 1. Yastı gövdəli və qoşa bel üzgəcli, persiformlara yaxın balıqlar dəstəsindən olan dəniz balıqları. 2. Bədənindən sapabənzər şüalar ayrılan, Sarkod sinfindən olan kürəşəkilli ən sadə heyvan. II. Mürəkkəbçiçəklilər ailəsinin günəbaxanla əlaqəli ot bitkisi; *Zvezdchatka* - “qərənfil

ailəsinin bitki növüdür". Termin iki törəmə şəkilçi əlavə etməklə yaranır: "xeyli miqdarda nəyəsə malik olan" mənasında -çat – şəkilçisi və "hərəkətin nəticəsi" mənasında -k- şəkilçisi. Bitki, adını öz çiçəklərinin formasından almışdır.

2. *Mürəkkəb söz – solntsesvet* – "kol, yarımkol və ya birillik otlar". "Solntsesvet" termini iki sözün (solntse-günəş və svet-rəng) birləşməsindən yaranır. Bu bitki, adını çiçəklərinin günəşə tərəf boylandığına görə almışdır; Ulduz burunlu (*Zvezdonos*) – "köstəbək". *Zvezdonos* (*Ulduzburun*) termini, iki sözün (zvezdo-ulduz və nos-burun) birləşməsindən yaranmışdır. Yəni, sözün hərfi mənasında ulduz şəklində bir burun. ? Bu adda digər bir heyvan isə "dəniz ulduzudur" (*Zvezdorıl*).

Sintaktik üsul termin yaradıcılığının əlverişli yollarından biridir. Bu baxımdan, 8 tematik alt qrup müəyyən etmişik: a) fiziki terminologiya: Günəş tacı, günəş partlayışı, günəş batareyası/paneli; b) kosmik terminologiya: günəş yelkəni (kosmik gəmini hərəkətə gətirmək üçün güzgü səthində Günəş işığının təzyiqindən və ya lazerdən istifadə edən cihaz); c) zooloji terminologiya: günəş balığı/quşu (durnakimilər dəstəsinə aid quş), ulduz balığı, ulduz ankistrus, ulduz cichlid (balıq), ulduz mişar milçəyi (həşərat, iynəyarpaqlıların zərərvericisi), ulduz bakteriyaları və s.

Azərbaycan dilində morfoloji-sintaktik üsul vasitəsilə, yəni "Günəş" komponenti ilə digər söz köklərinin birləşməsi nəticəsində yaranan 9 termin müəyyən etmişik: Günəğaşı – "gün düşən yer"; Günəbaxan – "tumundan yağ alınan uzunqövdəli, iri, sarı güllü birillik bitki"; Günəbaxanlıq – "Günəbaxan əkilmiş yer, günəbaxan tarlası"; Günəvər – "Gün düşən yer, gün tutan yer; günəşli yer"; Gündönümü – "Günəşin göy ekvatorunun ən uzaq ekliptika nöqtəsindən keçməsi vaxtı"; Ulduzaoxşar/Ulduzşəkilli – "Ulduz şəklində olan"; Ulduznişan – "Üstündə ulduz şəklində nişanı olan" və s.

Azərbaycan dilində sintaktik üsulla formalaşmış terminləri nəzərdən keçirərkən üç leksik-tematik qrup müəyyən etmişik: a) Coğrafi terminologiya: günəş enerjisi (günəşin yaydığı işıq və istilik), günəş fəallığı (günəşin səthində və atmosferində baş verən dəyişikliklərin məcmusu), günəş küləyi (günəşdən planetlərarası fəzaya süzülən plazma axını, kosmik mənşəli yüklənmiş hissəciklərin fəzada hərəkəti), günəş məşəli (günəşin səthində müşahidə edilən xüsusilə parlaq sahələr), b) Botanika terminologiyası: günəbaxan yağı (günəbaxan tumundan alınan yağ); c) Tarixi terminologiya: günəş oğlu (qədim misirdə fironun titullarından biri).

“Rus və Azərbaycan dillərinin onomastikasında və toponomikasında “kosmonim” makrosahəsi” adlı II fəsil beş paraqrafdan ibarətdir. **“Azərbaycan və rus dillərinin onomastikasında “Ay, ЛUNA/ay” mikrosahəsi”** adlı birinci paraqrafda müasir Azərbaycan və rus dillərinin antroponimik sistemində **“Ay, ЛUNA /ay”** mikrosahəsinin obyektivləşdirilməsinin linqvistik vasitələrinin sistemli təsviri verilmişdir.

M.A.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, *“adi nitq və ünsiyyətin funksiyasından fərqli olaraq, onomastik vahidlər bədii yaradıcılığın materialı kimi öz daxili semantikasında böyük və cəlbedici tapmacalar gizlədir, onların ifadə potensialı etibarlı və güclü bədii-estetik bünövrənin yaradılmasında mühüm rol oynayır”*⁶.

Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində **“ay”** komponentli adlar günəş və ulduz komponentli adlarla müqayisədə insanın həyat fəaliyyətinin müxtəlif aspektləri ilə daha çox əlaqədardır.

Konkret nümunələri nəzərdən keçirək: *Ayçöhrə* – qadın adı: türk. Ay + türk. çöhrə (üz, görünüş) – **“ay üzlü”**; *Aybəniz* – qadın adı: türk. Ay + türk. bəniz – **“ay üzlü”**; *Aycan/Aycanə* – qadın adı: türk.

⁶ Hüseynova, M.A. Onomastik vahidlərin poeziya dilində potensial inikas imkanları // – Bakı: Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2019. №2, – s. 45.

Ay + can // canə – “ay kimi can”; *Aytən//Aytan* – qadın adı: türk. Ay + türk. tən//tan – “bədəni aya bənzər”. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında “bədən” mənasında istifadə olunur; *Aydın* – kişi adı: türk. Ay + türk. dın (ışığ, səhər) – “*Ayın işığı; parlaq, parlayan; aqah olan; elmlı*”; *Aybikə* – qadın adı: türk. Ay + türk. bikə – hibrid antroponimlərə aiddir. “*Bikə*” sözü arxaik antroponimdir; *Aygöhər // Aygövhər* – qadın adı: türk. Ay + fars. göhər//gövhər (cəvahirat, qiymətli daş) – “ay incisi” və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir rus dilində “*Люна//месяц/Ау*” leksemi şəxs adlarının yaranmasında iştirak etmir. Rus antroponimlərini nəzərdən keçirərkən “ay (месяц)” komponenti ilə bir soyad – *Mesyatsev* və “*Ау(Люна)*” komponenti ilə bir soyad – *Lunev* müəyyən etmişik. *Mesyatsev* soyadı rus din xadimləri arasında geniş yayılmışdır və ola bilsin ki, süni mənşəyə malikdir.

II fəslin “**Rus və Azərbaycan dillərinin onomastikasında “gün//günəş, солнце” mikrosahəsi**” adlı ikinci paragrafda “gün//günəş” komponentli kişi və qadın adları Azərbaycan dilində şərti olaraq üç böyük qrupa bölünür: Azərbaycan mənşəli adlar, xarici mənşəli adlar və qarışıq adlar:

1. *Azərbaycan mənşəli adlar: Günətay//Güntay* – bu apellyativ iki komponentdən ibarətdir: “gün” və “tay”. Türk mənşəli antroponimdəki “tay” söz forması “*cütlüklərdən biri*” deməkdir. “*Günəş kimi gözəl; Günəşə tay*” mənasını bildirir; *Elgün* – iki komponentdən ibarət olan kişi adı: El+gün. Antroponimi nəzərdən keçirərkən aşağıdakı mənalara qeyd etmək olar: 1. xalqın həyat tərz, xalqın günü; 2. günəş, xalqın işığı; 3. xalq;

2. *Xarici mənşəli adlar: Xurşid // Xurşidə (günəşli)* – kişi adı, “*Günəş, günəş şüaları*” deməkdir; *Şəmsinur (hərfi mənası: günəş işığı)* – iki komponentli qadın adı olub Şəmsi + nur söz formalarından ibarətdir: “*Nur*” leksemi ərəb mənşəlidir və “ışığ” mənasını verir; *Zərnigar // Zərnıyar (hərfi mənası: günəş üzli)*. Dilçi

alim A.Paşayevin fikrincə, fars dilindəki “zar//zər” leksemlərinin türk dilindəki qarşılığı “sarı, günəş, atəş, işıq” mənasını verir⁷.

3. Qarışıq adlar: *Günəşəli* – kişi adı: türk. günəş + ərəb. Əli – hərfi mənası: Günəşə bənzər Əli; *Günbahar* – qadın adı: türk. gün + fars. bahar – hərfi mənası – yaz günəşi; *Günnur//Günnurə // Günnuru* – qadın adı: türk. gün + ərəb. nur + ə/u – hərfi mənası: günəş işığı, gözəllik işığı; *Günruh* – qadın adı: türk. gün + ərəb. Ruh – hərfi mənası: Günəş ruhu və s.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir rus dilində “*günəş*” leksemi şəxs adlarının formalaşmasında iştirak etmir. Rus antroponimlərini nəzərdən keçirərkən “*günəş*” komponenti ilə düzəlmiş soyadlar müəyyən etmişik – *Solntsev*, *Solnışkin/Solnushko / Solnushkin /Solnışkov*, *Solnopekov*.

II fəslin “**Azərbaycan və rus dillərinin onomastikasında “звезда/ulduz” mikrosahəsi**” adlı üçüncü paragrafında xüsusi adları olan kosmonimlər nəzərdən keçirilmiş və təhlil edilmişdir. Aparılan təhlillərdə kosmonimlər antroponimlərlə xüsusi motivasiya qruplarına bölünür.

Azərbaycan antroponimikasında adların yaranması təkcə apellyativ kosmonimlər və ya iki komponentli kosmonimlərə müxtəlif sözlərin birləşdirilməsi yolu ilə aparılır: *Ulduza//Ulduzə* – bu appelyativ “*ulduz*” leksemi və “-a/-ə” affiksini birləşdirmək yolu ilə formalaşmış, “səma cismi” deməkdir. Nominasiyanın fonetik variantlarına *Yıldıza/Yulduza* formasında rast gəlinir; *Sulduz* – iki komponentdən ibarət kişi adı: “su” və “*ulduz*”. “*Ulduz*” mənasında işlənir⁸. Qeyd edək ki, bu adın üç komponentdən ibarət qadın forması da mövcuddur – *Sulduz//Sulduzə*: su + ulduz və -ə affiksi. “*Gözəl ulduz*” mənasını verir; *Kəhkaşan//Kahkaşan//Kəhkəşan* (qadın adı;

⁷ Paşayev, A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A.Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – s. 335

⁸ Paşayev, A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti / A.Paşayev, A.Bəşirova. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – s. 215.

“*Ulduzlar toplusu*”); “*Samanyolu*”; *Kövkəb//Kökkəb* (qadın adı: “*ulduz*”); *Nəcim//Nəcimə* (kişi//qadın adı: “*Ulduz*”).

Nadir hallarda, yunan mənşəli adlara da rast gəlinir: “*Esfir//Esfira*” – söz forması yunan sözü olan “*Esther*” sözündən gəlir və “*ulduz*” mənasını verir. Bəzi alimlərin fikrincə, bu forma fars sözü olan “*setare*” – dən yaranıb.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir rus dilində “*ulduz*” lekseminin şəxs adlarının yaranmasında istifadəsi müşahidə edilmir. Rus antroponimlərini nəzərdən keçirərkən “*Ulduz*” komponenti ilə düzəlmiş aşağıdakı soyadlar müəyyən edilmişdir: *Zvezdilin*, *Zvezdochetov*, *Zvezdkin*, *Zvezdochkin*, *Zvezdinski*.

II fəslin “**Rus və Azərbaycan dillərinin onomastikasında “Planet” mikrosahəsi**” adlı dördüncü paragrafında rus və Azərbaycan dillərində planetlərin adlarını əks etdirən apellyativlərin müəyyən edilməsi məqsədilə aşağıdakı qrupları müəyyənləşdirdik:

1. *Venera/Zöhrə* – *Nahid//Nahidə* – “*yeniyyətə, Venera*” mənasını verən ərəb mənşəli kişi // qadın adı. *Zöhrə // Zəhra // Zəhrə* – ərəb mənşəli qadın adı olub “*Zöhrə, işıqsaçan, parlaq, gözəl*” mənasını verir. Fikrimizcə, bu, Veneranın digər planetlərdən fərqlənən xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilə bilər. Belə ki, Venera gündüz işığında da görünən planetdir.

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, rus dilində “*Venera*” leksemi təkcə şəxs adlarının deyil, eyni zamanda, soyadların da formalaşmasında iştirak edir. Konkret nümunələrə nəzər salaq: *Venera* – latın mənşəli “*Venus*” sözündən olub “*sevgi*” mənasını verən qadın adıdır; *Venerov* – süni yolla yaradılmış rus soyadıdır.

2. *Merkuri* – *Utarit//Utarid//Utarita//Utarida//Ütarita//Ütaridə* – ərəb mənşəli qadın adı olub “*doğan günəşin ulduzu, Merkuri planeti*” mənasını verir.

Rus antroponimlərini nəzərdən keçirərkən “*Merkuri*” komponenti ilə yaranmış şəxs adları müəyyən edilmişdir: *Merkuri/Merkul*. “*Merkuri*” adı latın sözü olan “*Mercurius*”dən, yəni

ticarət tanrısının adından götürülüb. “Merx” sözü latıncadan tərcümədə “mal” mənasını verir.

II fəslin **“Rus və Azərbaycan dillərinin toponimlərində “kosmonim” makrosahəsi**” adlı beşinci paragrafında isə rus və Azərbaycan dillərində “kosmonim” komponenti ilə formalaşan toponimlər sistemləşdirilib. Toponimlərin yaranmasında iştirak edən kosmonimlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar: *солнце*/günəş-gün, *Луна*/Ay, *звезда*/ulduz, Mars.

Məsələn: rus toponomikasında: Lunıy – Kotelnı adasında kiçik çay, (Rusiyada, Yakutiya ərazisində). Həmin arxda qızıl yatağı aşkar edilmişdir. Bu ad kosmonimin rəngi ilə bağlıdır.

Azərbaycan toponomikasında: Aygünlü – Dəvəçi rayonu ərazisində kənddir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, kəndin adı özündə bir-birinə əks olan iki kosmonimi – “Ay” və “Günəş” kosmonimlərini birləşdirən “Aygün” sözünün kökü ilə bağlıdır.

Mifologiya, folklor, frazeologiya, paremiologiya və s. tərkib hissəsi olan və incəsənətin bütün sahələrində öz əksini tapmış kosmonimlər istənilən xalqın, o cümlədən, Azərbaycan xalqının dil mənzərəsində xüsusi yer tutur.

“Azərbaycan və rus dillərinin frazeologiyası və paremiologiyasında “kosmonim” makrosahəsi” adlı III fəsil dörd paragrafdan ibarətdir.

“Rus və Azərbaycan frazeologiyasında “Günəş” mikrosahəsi” adlı birinci paragrafda hər iki dildə olan mənbələrdə leksik-semantik “günəş” sahəsinin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli təhlilinin nəticələri semantik-üslubi aspektdə öz əksini tapmışdır. Konkret nitq üslublarında “*солнце*//*солнышко*, *günəş*//*gün*” komponentli frazeoloji vahidlərə nəzər salaq:

1. *Dialekt frazeologiyası*//*Xalq frazeologiyası*: *глотать солнце* – “günəşi udmaq” – avaralığı sevən bir insan haqqında (Novqorod ləhcəsində); *ловить солнце решетом* (*пихтерём*) – “xəlbirlə Günəş tutmaq” – avaralıq etmək; *лежать за солнцем* –

“*Günəşin arxasında uzanmaq*” – gününü əyləncələrdə keçirmək (Volqoqrad və Sibir ləhcələrində); *на одном солнце портянки сушили*//*на одном солнышке онучи сушили* – “bir Günəş altında corablarımızı qurutmuşuq” – uzaq qohumlu haqqında (Pskov ləhcəsi).

Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində “*günəş/gün*” leksemlərinin dialekt frazeologiyasında işlədilməsi müşahidə olunmur.

2. *Kitab frazeologiyası*: “*Rus poeziyasının günəşi*” frazeologizmi dahi insan haqqında işlədilir. Bu ifadə ilk dəfə A.S.Puşkinin ölümü haqqında verilmiş bir xəbərdə işlədilmişdir. “*Günəşdə də ləkələr var*” frazeologizmi isə “*dünyada qüsursuz heç nə yoxdur, hətta böyük insanlar da mükəmməl deyildir*” və s. mənalarını ifadə edir.

Azərbaycan poetik frazeologiyasındakı “*günəş/gün*” leksemi aşağıdakı sabit birləşmələrlə fərqlənir: “*günəşi batmaq*”, “*günəşin altında yer*”, “*günəşi tərsinə oxumaq*”, “*günəş gülmək*”, “*günəşi başqaları salam*”.

3. *Danışiq frazeologiyası*: *За ушко да на солнышко* – qulağından yapışib günəşə dartmaq; Rus dilində “*günəş*” lekseminin *jarqon*, *cinayət leksikasında* da istifadə edilməsi diqqət çəkir. Məsələn: torbada günəş “1. *Aldatma*; 2. *Zirzəmi*; *солнце зэка (зека)* – *məhkumun günəşi* // *тюремное солнышко* “*электролампочка в камере*” – *həbsxana günəşi* – “*kamerada elektrik lampası*”; *günəş kiməsə işiq saldı* “*kimsə həbsxanadan çıxdı, cəza müddətini çəkdi*”⁹. Bundan əlavə, “*yüksələn günəş*” döyməsi azadlıq anlamına gəlir.

Aparılan müqayisəli tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycan dilində “*günəş*” komponenti ilə yaranan danışiq frazeologizmləri rus dilində olduğundan daha çoxdur: “*günəşdə*

⁹ Мокиенко В.М. Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений / В.М.Мокиенко, Т.Г.Никитина. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, – 2007. – с. 655-656.

yanmaq”, “gün hardan doğub// gün hansı tərəfdən doğub”, “günü axşam eləmək”.

Qeyd edək ki, əldə edilmiş məlumatlara əsasən, Azərbaycan dilində *günəş* komponentinin iştirakı ilə yaranmış danışıq frazeologizmləri qrupunu ayırmaq, seçmək olar: gün batmamış kəlləni atmaq “*спать спозаранку*”, gün hayandan doğub//çıxdı “*какими судьбами*”¹⁰.

III fəslin “**Rus və Azərbaycan frazeologiyasında “ulduz” mikrosahəsi**” adlı ikinci paragrafında hər iki dildə olan mənbələrdə semantik-üslubi aspektdə mentalıq vahidlərindən olan “*ulduz*” leksik-semantik sahəsinin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli təhlilinin nəticələri əks olunmuşdur. Həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında “*ulduz*” konseptual əhəmiyyətə malikdir. “*Ulduz*” mikrosahəsi hər iki dilin frazeologiyasında geniş şəkildə təmsil olunur. Xüsusi nitq üslublarında “*звезда/звездочка, ulduz*” komponentli frazeoloji vahidləri nəzərdən keçirək:

1. Danışıq frazeologiyası: хватать звезды с неба, родиться под счастливой звездой, до звезды (göydən ulduzları dərmək, xoşbəxt ulduz altında doğulmaq, ulduzlaradək). Azərbaycan dilində: ulduzu bir olmaq, ulduzu üzünə gülmək, ulduzu doğmaq, ulduzu parlağa başlayır, ulduz saydırmaq, ulduz ulduzu çağırır.

Bu yarımqrupda həm Azərbaycan dilində, həm də rus dilində müsbət çalarlı söz birləşmələri üstünlük təşkil edir. Hər iki dilin danışıq frazeologiyasında “*ulduz*” obrazı uğurun, müvəffəqiyyətin, xəyalpərəstliyin, xoşbəxtliyin təsvirinə çevrilir.

2. Kitab frazeologiyası: звезда чья, кого вошла(kiminsə ulduzu parladi) // вошла звезда славы (şöhrət ulduzu parladi), звезда кого, чья закатилась (ulduzu batdı), звезда первой

¹⁰ Orucov, Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / Ə.Orucov, A.Axundov, B.Rəhimzadə, N.Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, I cild, II cild, III cild, IV cild: / [электронный ресурс] / <https://www.azleks.az/dictionaries/4/azerbaycan-dilinin-izahli-lugeti>, – 864

величины (ən yüksəkdə duran ulduz) // звезда величайшей величины (ən parlaq ulduz), восходящая звезда (yüksələn ulduz) // восходящая звезда чего (kiminsə yüksələn ulduzu), ulduzu batmaq, ulduzu bərişmaq // ulduzları bərişmaq, ulduzu parlamaq.

Bu yarımqrupda frazeoloji vahidlər bir-birinə zidd olan xoşbəxtlik//bədbəxtlik, sevgi//sevgisizlik, müvəffəqiyyət/uğursuzluq anlayışlarını xarakterizə edir. Qeyd edək ki, bərişmamaq//bərişmaq, parlamaq/batmaq feillərinin müsbət və mənfi mənə çalarlarına malik olması diqqət çəkir.

3. Dialekt frazeologiyası: Planetlərin, ulduzların və s. adlarını bildirən “ulduz” komponentli dialekt frazeoloji vahidlər qrupunu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır: *вечерняя (вечерошная, утренняя) звезда* – axşam (axşamüstü, səhər) ulduzu – Venera planeti (Don ləhcəsi); *волчья звезда* – canavar ulduzu – Böyük Ayı bürcü; *дорожные звезды* – yol ulduzları – “*Samanyolu*”.

Bu leksik-semantik sahədə terminoloji-semantik xarakterli frazeologizmlərin istifadəsinə çox nadir hallarda rast gəlinir: красноармейская звездочка “*садовый цветок космея*” – Qırmızı Ordu ulduzu “*kosmeya bağ çiçəyi*”¹¹. Rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilinin dialekt frazeologiyasında “*ulduz*” leksemlərinin işlənməsinə rast gəlinmir.

III fəslin “**Rus və Azərbaycan frazeologiyasında “ay” mikrosahəsi**” adlı üçüncü paragrafında rus və Azərbaycan dillərinin materialında semantik-stilistik aspektdə mentallıq vahidlərindən olan “ay” leksik-semantik sahənin frazeoloji vahidlərinin müqayisəli təhlilinin nəticələri əks olunmuşdur. Həm rus, həm də Azərbaycan frazeologiyasında göy cismi “Ay” konseptual əhəmiyyətə malikdir. “Ay” mikrosahəsi rus frazeologiyasında geniş təmsil olunur.

¹¹ Мокиенко В.М. Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений / В.М.Мокиенко, Т.Г.Никитина. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, – 2007. – с. 248-249.

Konkret nitq üslublarında “Луна//Ау” komponentli frazeoloji vahidlərə nəzər salaq:

1. Kitab frazeologiyası: ничто не вечно под луною (ayın altında heç nə əbədi deyil), ничто не ново под луною (Ayın altında heç nə yeni deyil).

2. Danışıq frazeologiyası: rus dilində “ay” leksemi əsasən insan hisslərini xarakterizə edir, məsələn: вздохнуть на луну – Aya ah çəkmək – “romantik əhval-ruhiyyəli olmaq”; Луну за рога схватить – Ayı buynuzundan tutmaq – “gerçəkləşməyənlə xəyal”, выть на луну – Aya ulamaq, “sıxıntıdan fəryad etmək”;

3. Dialekt frazeologiyası: 1. Луна на молоду – “yeni Ay” mənasında işlənir (Sibir deyimi); 2. Луну крадут (украли) – “Ay tutulması” mənasında (Ural deyimi); 3. Тёплая луна – “Günəş” mənasında (Pskov deyimi).

Maraqlıdır ki, rus dilində “Ay” komponentli frazeoloji vahidlər jarqon leksikasında da istifadə olunur, onları tematik siniflər üzrə qruplaşdırmaq olar: 1. Cinayət jargonu: “быть на луне” – güllələnmək; “идти на луну” – güllələnmə cəzasına məhkum olmaq; “отправить (послать, пустить) на луну кого-либо” – öldürmək, kimisə güllələmək; 2. Gənclər arasında işlənən jarqonlar: “иди луну расчёсывай” – əl çəkmək, yaxasını buraxmaq; крутить луну – “yalan danışmaq, kimisə aldatmaq”.

Azərbaycan dilində “Ay” lekseminə aşağıdakı sabit birləşmələrdə rast gəlinir: “Ay ötdü, il dolandı” kəlməsi “zamanın keçməsi” mənasında işlədilir; “Ay işığında iynə saplamaq” – “yaxşı görmək” mənasında işlədilir; “Ay parçası” – çox gözəl, cazibədar qız mənasında işlədilir.

III fəslin “Azərbaycan və rus paremiyalarında “kosmonim” makrosahəsi” adlı dördüncü paragrafında kosmik cisimlər paremiyaların bir hissəsi kimi qəbul edilir və hər iki dildə olan mənbələr üzrə müqayisəli araşdırmalar aparılır. Məlumdur ki, kosmonimlər hələ qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdir. Bunlar

leksikanın ən qədim qatlarına aiddir. Aşağıdakı kosmonimləri nəzərdən keçirək: *Günəş//gün (солнце//солнышко)*; При солнце тепло, а при матери добро – *Günəşlə isti, ana ilə xoş*; Солнце пригреет – все поспеет – *Günəş isidir, hər şey yetişir*; Не солнце, всех не обогреешь (на всех не угреешь) – *Günəş deyilsən, hər kəsi isidə bilməzsən*; Хорошо солнышко: летом печет, а зимой не греет – *Əcəb Günəşdir: yayda yandırır, qışda isitmir*; На весь мир и солнышко не упечь (не угреть) – *Günəşin istisi bütün dünyaya çatmaz*; Ни солнышку всех не угреть, ни царю на всех не угодить – *Nə günəş hamını isidəcək, nə də çar hamını razı salacaq*;

Gün kimi aydındır; Gün doğuluşundan bəllidir; Gün altında yatmayan kölgənin gədrini bilməz; Gün öz işığını heç kəsdən əsirgəməz; Günəşdən gizlənən yarasalardı.

Луна//месяц, ay: Русский час – с днем тридцать – Rusun saati otuz gündür; деревенский месяц – с неделей десять – kəndin ayı on həftədir; Год – житейский, день – в святцах, а месяц на небе (т.е. неизвестно когда, о будущем) – İl məişətdədir, ay isə göydədir (yəni, vaxtı bilinməyən, gələcək).

Ay var, gün var, tələsməyə nə var; Ayın on beşi qaranlıq isə, on beşi aydınlıqdır; Ay tamam, hesab bəlli; Ay qaranlığı axşamdan məlumdur.

Звезда//звездочка, ulduz: Не считай звезды, а гляди в ноги: чего не найдешь, так хоть не упадешь. – Ulduzları saymaqdan, ayağının altına bax: heç nə tapmasan da, yıxılmazsan; Заря вгонит, другая выгонит (в дом, из дому) – Sübh gecəni əvəz edir.

Ulduzu barışmayanın salamı da savaşıdır; İlən ulduz görməsə ölməz; Yeddi göydə bir ulduz yoxdur.

Bəzi atalar sözləri və deyimlərdə fərqli səma cisimləri eyni məzmununda istifadə olunur: *И месяц светит, когда солнца нет//солнца нет, так и месяц светит – Günəş olmayanda, ay da işıq saçır; Краснее красного солнышка, яснее ясного месяца –*

Qırmızıdan qırmızı Günəş, aydından aydın Ay; *Ay doğar – gün dincələr; Ay işığını gündən alar; Ay görmüşün ulduza nə minnəti!?*

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Omonimlərin rus və Azərbaycan dillərində apardığı tədqiqat milli təfəkkürün spesifik xüsusiyyətlərini və Günəş, Ay və ayla bağlı terminlərin mədəni əhəmiyyətini əks etdirir. Rus və Azərbaycan dilləri bu kosmonimlərə əsaslanan çoxsaylı davamlı ifadələr və frazeoloji vahidlərlə zənginləşdirilmişdir ki, bu da onların emosional zənginliyini və bu dillərdə danışanlar üçün mədəni əhəmiyyətini göstərir.

2. Hər iki dildə kosmonimlər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid terminlərin tərkib hissələridir. Materialların təhlili göstərir ki, rus dilində "kosmonim" makropolu ilə termin əmələ gəlməsində söz formalaşmasının sintaktik metodu mərkəzi yer tutur, məhsuldarlıqda ikinci yeri söz formalaşmasının morfoloji metodu tutur. Azərbaycan dilində isə morfoloji və sintaktik üsulla əmələ gələn terminlərin sayı azdır.

3. Azərbaycan leksik-semantik sistemində Azərbaycan, ərəb və fars ənənələrinə aid adların müxtəlif qrupları fərqlənir. Qeyd etmək vacibdir ki, "ay" kosmonimləri ilə bağlı tədqiq olunan sahə Azərbaycan antroponim sisteminin formalaşmasında və genişlənməsində mühüm rol oynayır. Bu, ay və Ayın Azərbaycan xalqının mədəniyyətindəki əhəmiyyətini və bununla bağlı simvol və ənənələri vurğulayır.

4. Rus antroponimlərinin təhlili "Merkuri" - Merkuri/Merkül komponenti olan şəxsi adın mövcudluğunu aşkar etdi. Merkuri adı ticarət tanrısına aid olan latınca "Mercurius" sözündən gəlir. Bu söz əmtəə mənasını verən "merx" dən gəlir. Planetlərin adları ilə əlaqəli şəxsi adların Mars və Merkuri kimi kişi şəklində daha çox təmsil olunduğuna diqqət yetirmək vacibdir.

Azərbaycan dilində Mars və Merkuri planetləri ilə əlaqəli adlar qadın appeliativlərinə aiddir. Bu, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə antroponimlərin formalaşması və istifadəsi xüsusiyyətlərini göstərir.

5. "Günəş" komponenti olan rus frazeologiyası, xüsusən də Slavyan mifologiyası və inanclarının xüsusiyyətləri ilə əlaqəli dialektal ifadələrdə üstünlük təşkil edir. Burada Günəş dünyanı işıqlandıran bir işıq kimi qəbul edilir, həm də Tanrı, Çar-günəş kimi qəbul edilir. Bu, rus dilində "günəş" komponenti olan frazeoloji vahidlərin istifadəsinin yüksək tezliyini izah edir.

6. Təhlil olunmuş frazeoloji vahidlər xalqların milli-mədəni və zehni xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bir çox xalqların simvolikasında Ay saflığı, müdrikliyi və dəyişkənliyi özündə cəmləşdirən qadın obrazını xarakterizə edir. Lakin Azərbaycan frazeoloji vahidlərində "Ay" müsbət mənə kəsb edir. Azərbaycan xalqının nümayəndələri qadının gözəlliyini yüksək qiymətləndirdikləri üçün frazeoloji vahidlərdə qadınlıq və gözəlliyə xüsusi diqqət yetirilir. Rus dilindəki frazeoloji vahidlərdə isə "Ay" leksemi daha çox mənfi mənə daşıyır, "*həyəcən, kədər, qəm, həsrət, təklək, ölüm*" anlayışlarını simvolizə edir.

7. Rus və Azərbaycan dillərində "*ulduz*" mikrosahəsi çoxmənalıdır, zəkani, xoşbəxtliyi, uğurları səciyyələndirən və simvolizə edən sabit birləşmələrdə linqvistik təcəssüm tapır və eyni zamanda insanın özünütəsvir vasitəsidir. Hər iki dildə bu cür frazeoloji vahidlərin olması dünyanın dil mənzərəsində "*ulduz*" mikrosahəsinin dərkedilmə dərəcəsini əyani şəkildə göstərir.

8. Rus dilində tədqiq olunan paremiyalar arasında dominant korrelyasiya qrupu "*Günəş*", Azərbaycan dilində isə "Ay" leksemidir. Müqayisə edilən dillərdə olan bütün səma cisimləri müsbət mənə daşıyır, insan tərəfindən qiymətli və vacib bir məfhum kimi qəbul edilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Исследование проблемы космонимов в русском и азербайджанском языкознании // Проблема гуманитарного образования: филология, журналистика, история. Сборник научных статей III Международной научно-практической конференции, – Пенза: Издательство Пензенский Государственный Университет, – 8-10 декабря 2016 г., – 2016, – с.199-204.

2. Микрополе “Солнце” в русской и азербайджанской фразеологии // – Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin Elmi əsərləri, –2018. № 1, – s. 66-73.

3. Микрополе “Звезда” в русской и азербайджанской фразеологии // – Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. “Tədqiqatlar” jurnalı, – 2018. № 2, – s.168-178.

4. Макрополе “космоним” в азербайджанских и русских паремиях // – Bakı: Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2018. № 4 (108) - s.134-136.

5. Микрополе “Gün // Günəş, Солнце” в ономастике русского и азербайджанского языков // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı, – 2019. Cild 11, № 3 (33), – s.65-73.

6. Микрополе “Ау, Луна // Месяц” в ономастике русского и азербайджанского языков // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2020. – № 1 (102), I cild, – s.152-159.

7. Микрополе “ulduz // звезда” в ономастике русского и азербайджанского языков // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, – 2020. № 5, – s.151-156.

8. Основные способы терминообразования с космонимом “Луна //Ау” в русском и азербайджанском языках // – Киев:

Язык и культура. Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – 2020. Выпуск 22, том V (200), – s.165-170.

9. Микрополе “Планеты” в ономастике русского и азербайджанского языков // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. “Axtarışlar” jurnalı, – 2020. Cild 13, № 4 (38), – s.78-81.

10. Микрополе “планеты (Юпитер, Меркурий)” в ономастике русского и азербайджанского языков // “Regional inkişafın təmin olunmasında innovativ tendensiyaalar: Reallıqlar və müasir çağırışlar” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Mingəçevir: – 11-12 dekabr 2020-ci il, – 2020, – s. 510-511.

11. Лексико-семантическое поле “Луна” в системе русского и азербайджанского языков // Современные исследования в области русского языка как иностранного. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции молодых преподавателей, – Пенза: Издательство Пензенский Государственный Университет, –19 мая 2021 г., – 2021, – s.8-12.

12. Основные способы терминообразования с космонимами "Солнце, звезда // Günəş, gün, ulduz" в русском и азербайджанском языках // Çağdaş Azərbaycan dilinin müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Naxçıvan: Qeyrət, – 30 oktyabr 2020-ci il, – 2021, – s.105-110.

13. Макрополе “космоним” в топонимах русского и азербайджанского языков // – Bukhara, Uzbekistan: Научный вестник Бухарского Государственного Университета. – 2024. № 6, – s.153-155.

14. Микрополе “Луна” в русской и азербайджанской фразеологии // 5.Uluslararası bilimsel araştırmalar kongresi, 22-23 şubat 2025, – Bursa, s.854-859.

15. National specifics of cosmonyms in the azerbaijani and russian language space // I Международная научно-практическая конференция «Филология будущего, которое мы создаем: тенденции, смыслы, приоритеты», Московский Международный Университет, 26 марта 2025 г.

A handwritten signature in black ink, appearing to be 'D. Huseynov' or similar, with a stylized, cursive script.

Dissertasiyanın müdafiəsi 13 iyun 2025-ci il tarixində saat 11⁰⁰ Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.39 Dissertasiya şurası bazasında yaradılmış BFD 2.39/1 Birdəfəlik dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhəciyi, AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universiteti.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "12" "may" 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.IV.2025
(gün, ay, il)

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37790
(işarə sayı)

Tiraj: 30